

Daar is nog zoo een veld

*Deze uitgave kwam mede tot stand met steun van
Dokumentaasjesintrum Jobbegea-Skuorregea-Hoarnstersweach
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
Stichting Grafkelder en Begraafplaats der Familie Van der Sluis*

Colofon

ISBN: 978 94 6365 827 0
1e druk 2025
© 2025, Reitze Jonkman

Uitgeverij Elikser
Ossekop 4
8911 LE Leeuwarden
www.elikser.nl
Drukwerk: CSL digitaal B.V.

Vormgeving binnenwerk en omslag: Reitze Jonkman

Niets uit deze uitgave mag worden veelelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op wat voor wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en de uitgeverij.

This book may not be reproduced by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the author and the publisher.

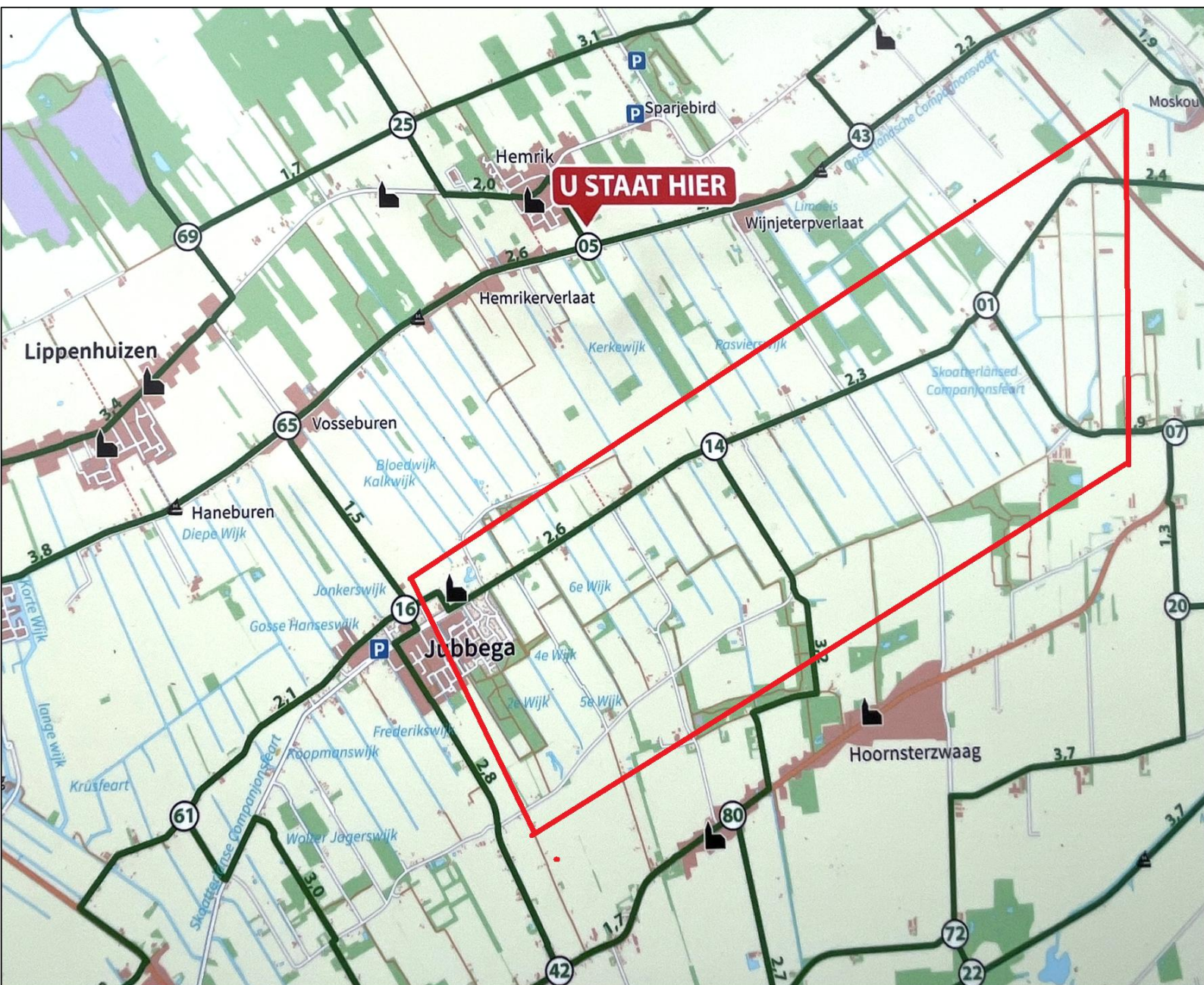
Reitze Jonkman

Daar is nog zoo een veld

Hoe Hoornsterzwaag
is verveend

Inhoud

	Voorwoord	7
1	Inleiding	9
2	Stroomopwaarts	19
3	Archiefonderzoek	31
4	Verwerking van de gegevens	39
5	Ons kent ons: de veertien vervenersfamilies	51
6	De verveningen van Van der Sluis	67
7	De boekhouding van Jan Alles	79
8	Het einde van de DCF-Veencompagnie	87
	Bijlage 1: Een grensconflict beslecht 1716	89
	Bijlage 2: Rapportage 1755	92
	Bijlage 3: Laweiscontract 1811	95
	Bibliografie	97
	Noten	98

Het onderzoeksgebied is roodomlijnd aangegeven

Voorwoord

“Waar gaat de lezing over”, vroeg de student die me hielp de laptop en beamer aan te sluiten. “Over turf”, antwoordde ik. “Wat is dat?”, reageerde hij verbaasd. En toen ik de bedienster van de sluis in Appelscha vroeg waarom volgens haar de Opsterlandse Compagnonsvaart was gegraven, antwoordde ze: “Voor de toeristen natuurlijk”. Uit deze antwoorden blijkt hoe een bedrijfstak die vier eeuwen lang het zuidoosten van Friesland transformeerde van een uitgestrekt met heide bedekt hoogveengebied in een landschap met weiden en bossen, uit het collectieve geheugen is verdwenen. Vooral in de 19^e, maar ook in het begin van de 20^e eeuw vonden miljarden turven op duizenden schepen via wijken, vaarten en sluizen hun weg naar huizen en fabrieken in de provincie en ver daarbuiten. Turfwinning bracht op het gebied van werkgelegenheid en inkomsten een omwenteling teweeg in gebieden waar tot dan toe van economische activiteit nauwelijks sprake was.

“De geschiedenis van de turfwinning heeft tot nu toe niet veel belangstelling van historici gewekt”, schreef Gerding in zijn proefschrift *Vier eeuwen turfwinning*. De tot dan toe gepubliceerde boeken en artikelen richtten zich vooral op de historische en landschappelijke aspecten of op de sociale omstandigheden van de arbeiders. Gerding signaleerde dat economisch en cijfermatig gerichte publicaties zeldzaam waren, laat staan publicaties gericht op een specifiek veengebied of een particulier veenbedrijf.

Eind jaren zeventig begonnen mijn vrouw Pytsje van der Sluis en ik met het samenstellen van een familieboek van de uit Hemrik afkomstige boeren- en vervenersfamilie Van der Sluis, dat in 1981 verscheen. In deze familie bleek veel uniek historisch materiaal over de vervening bewaard te zijn gebleven, zoals een lijvig Uitgaafboek van een Van der Sluis-veenderij in Appelscha. De verwerking van het cijfermateriaal daarin leidde in 2020 tot de publicatie van mijn boek *Eene quaestie van vraag en aanbod*. Daarin richt ik mij op de financiële gang van zaken binnen een particulier veenbedrijf, zowel gezien vanuit het oogpunt van de veenbaas als dat van zijn arbeiders.

Nog voordat dat boek verscheen, kreeg ik de mogelijkheid om een specifiek veengebied onder de loep te nemen. Een familielid bezorgde ons een doos met papieren die bij een verhuizing boven water was gekomen. De inhoud daarvan bleek te bestaan uit een groot aantal documenten die inzicht boden in de vervening onder Hoornsterzwaag, en ook een beknopte boekhouding van de familie Van der Sluis. Mijn nieuwsgierigheid was onmiddellijk gewekt: waar lagen de veenpercelen, wat kostten die, welk systeem lag daaraan ten grondslag, hoeveel turf werd er gegraven, welke families speelden een rol?

Uitgebreid onderzoek van Schoterlandse archieven in combinatie met de familiepapieren heeft een gedetailleerde beschrijving van het in tijd en ruimte duidelijk afgebakende verveningsgebied Hoornsterzwaag opgeleverd. De veenaankopen en de turfproductie van een veertiental vervenersfamilies komen aan de orde en zijn letterlijk in kaart gebracht. Verder wordt aan de hand van de familiedocumenten ingegaan op de activiteiten van zes generaties van de familie Van der Sluis.

Ik dank de medewerkers van Tresoar, het gemeentearchief van Heerenveen en de Historische Vereniging van Hoornsterzwaag en Jubbega voor hun bereidwillige medewerking. Ulbe Bosma stimuleerde mij tot doorzetten van het project. Pytsje behoeft my mei suggestjes en korreksjes foar al te skoalmastereftich taalgebrûk en fitere my oan om no einliks in kear troch te pakken. Boppedat: it is op 't lêst troch har, dat ik yn oanrekking kaam mei de skiednis fan de famylje Van der Sluis.

1

Inleiding

De Romeinse schrijver Plinius beschreef al hoe de bewoners van onze streken aan brandstof kwamen:

Ze drogen – meer in de wind dan in de zon – met de hand geschept slijk, en met die aarde verwarmen ze hun maaltijden en hun door de noordenwind verstijfde ledematen.

Overall waar veen voorhanden was, werd door de lokale bevolking turf gegraven om in de energiebehoefte te voorzien. Toen in de Middeleeuwen de behoefte aan brandstof enorm toenam door de groei van de bevolking en het opkomen van industrieën als bierbrouwerijen en steenbakkerijen, werd turfwinning als bedrijfstak commercieel interessant.

Het is van essentieel belang om bij turfwinning onderscheid te maken tussen het exploiteren van *laagveen* en *hoogveen*: laagveen bevindt zich onder de grondwaterspiegel, hoogveen daarboven. Dit verschil was niet alleen van belang voor de methode van turfwinning, maar ook bij de organisatie van het proces en het uiterlijk van het landschap dat na afgraving overbleef.

In laagveengebieden kochten verveners landbouwgrond met daaronder een veenlaag op van de boeren in dat

gebied. Er waren geen verdere grote investeringen nodig, omdat waterwegen voor het vervoer van de gewonnen turf meestal wel aanwezig waren. Een vervener begon op eigen gelegenheid als turfmaker en nam daarbij enkele arbeiders in dienst. De bedrijfsvoering in de laagveengebieden was daardoor in het algemeen kleinschalig. Het veen wordt met een zogenaamde baggerbeugel van onder de waterspiegel weggehaald, op legakkers gedroogd en daarna tot turven versneden. Na de turfwinning veranderden zulke gebieden die eerst voor landbouw werden benut, echter in een waternvlakte. Pas na inpoldering was landbouw weer mogelijk.

Exploitatie van hoogveen had als voordeel dat waarde-loze woeste gronden tegen lage prijzen konden worden aangekocht. De eigenaren verkochten de veenlaag, maar hielden de ondergrond in eigendom. Bij deze vorm van turfwinning was daarentegen de aanleg van een kostbaar systeem van waterwegen en sluizen noodzakelijk. Hoogveen-exploitatie leende zich daarom bij uitstek voor een kapitalistische aanpak. De turf werd gewonnen door de veenlaag af te graven en daarna te laten drogen. Na afgraving bleef grond over die na bemesting en het opbrengen van terpaarde in bruikbare landbouwgrond kon worden omgezet.

Afbakening in tijd en ruimte

In mijn voorwoord noemde ik de vervening van het tot het dorp Hoornsterzwaag behorende hoogveengebied een *in tijd en ruimte afgebakend verveningsproject*. Uiteraard vergt deze kwalificatie enige uitleg.

Hoornsterzwaag vormde het sluitstuk van de afgraving van een uitgestrekt hoogveengebied in het oosten van de voormalige gemeente Schoterland, nu vallend onder de gemeente Heerenveen. Op de plaats waar de plaats Heerenveen zich later zou ontwikkelen werd in 1551 een begin gemaakt met dit omvangrijke project. De werkzaamheden vorderden gestaag in oostelijke richting via Knijpe, Bontebok, Oudehorne, Schurega en Jubbega. Na twee eeuwen afgraven kwam de grens met Hoornsterzwaag in zicht.

Inmiddels was de vervening door diverse oorzaken nogal in het slop geraakt. Een uitgebreide rapportage over de ondervonden problemen resulteerde in 1755 in een aantal in-

grijpende veranderingen. Er werd onder meer besloten tot de aanleg van de Derde Sluis onder Jubbega en een andere aanpak van de verkoop van veenpercelen. In 1759 werd het eerste veenperceel verkocht aan wat de 1^e Wijk zou gaan heten, dat wil zeggen de eerste wijk voorbij de sluis van Jubbega. Deze verkoping beschouw ik als het startpunt in tijd en ruimte van de vervening van Hoornsterzwaag. Daarbij moest ik wel een stukje Jubbega ‘annexeren’. Van oudsher lag de grens tussen beide dorpen dwars over de stroken langs de 2^e en 3^e Wijk. Om de buurtschap Jubbega Derde Sluis meer ruimte te geven, kwam de definitieve dorpsgrens later langs de 4^e Wijk te liggen.

Ook het eindpunt kan duidelijk worden gemarkeerd. Het bereiken van de grens met Ooststellingwerf betekende het einde van de vervening in Schoterland. In 1929 werden vanaf daar de laatste turven verscheept.

Eerdere publicaties over Hoornsterzwaag

In de archieven van Tresoar en van de gemeente Heerenveen, de rechtsopvolger van het voormalige Schoterland, bevinden zich talloze meters archief van de Schoterlandse Dekema, Cuyck en Foeys-veencompagnie. Ik ben zeker niet de eerste die deze dozen met het oog op publicatie heeft ingezien. De vervening van Schoterland, een proces dat al met al 350 jaar in beslag zou nemen, is natuurlijk in meer publicaties beschreven. De nadruk lag daarbij vooral op de eerste 200 jaar. Het opstarten van de onderneming rond 1550, de juridische opbouw van de Veencompagnie en de vele onderlinge ruzies en processen van de compagnons en de veenbazen bleken geschikte onderwerpen voor publicaties. Aan de veel rustiger jaren na 1750 is duidelijk minder aandacht geschonken. Juist in die jaren komt Hoornsterzwaag als sluitstuk van het hele proces in beeld.

De beginjaren komen uitgebreid aan de orde in het uitstekend gedocumenteerde *De Heren en hun veen* van G. van Koeveringe. De ondertitel *Het verhaal van de Dekema-Cuyck- en Foeys-veencompagnie en het ontstaan van Heerenveen in de periode van 1551-1605* geeft al aan dat Hoornsterzwaag bij hem buiten beeld blijft. *Turf uit de Wouden* van S.J. van der Molen beschrijft ook de vervening van Schoterland, maar ook hij besteedt nauwelijks aandacht aan Hoornsterzwaag.

De Dekema, Cuyck en Foeys-veencompagnie

In de Zuidelijke Nederlanden, waar in de 12^e eeuw de grootste steden lagen en de behoefte aan brandstof het grootst was, raakte de hoogveenvoorraad uitgeput. Omdat in de Hollandse laagveengebieden het gevaar van wateroverlast en overstromingen te groot werd, verbood keizer Karel V rond 1540 verdere afgraving. Daardoor kwamen de uitgestrekte veengebieden in de noordelijke Nederlanden in beeld voor investeerders.

In het zuidoosten van Friesland lag een dergelijk groot hoogveengebied halverwege tussen de rivieren Boorn en Tjonger, aan weerszijden van de grens tussen de grietenijen Opsterland en Schoterland. Dit gebied lag er eeuwenlang nutteloos bij, en was slechts geschikt voor het houden van schapen, het verbouwen van boekweit en het steken van turf voor eigen gebruik. In de zestiende eeuw onderging het echter een ingrijpende verandering. Kapitaalkrachtige investeerders uit Holland en Utrecht en de lokale Friese adel sloegen de handen ineen en gingen over tot het oprichten van zogenaamde veencompagnieën. In Schoterland werd in 1551 de Dekema, Cuyck en Foeys-veencompagnie (DCF) opgericht. Pieter van Dekema, een Friese edelman, ging een verbintenis aan met de heren Cuyck en Foeys,

In zijn proefschrift *Vier eeuwen turfwinning* constateert M.A.W. Gerding dat het grote belang van de turfproductie in de Nederlandse economie door de eeuwen heen in schril contrast staat met de aandacht die door historici aan dit onderwerp is geschonken. Hij voorziet in deze lacune met een beschrijving van 23 verveningssystemen in Noord-Nederland en Overijssel, waaronder ook de vervening van het oosten van de voormalige grietenij Schoterland. Daarbij kan hij natuurlijk niet gedetailleerd ingaan op elk van die systemen. Voor mijn onderzoek is vooral van belang dat Gerding de vrijkoopbedragen en productiecijfers voor Schoterland vermeldt. Vanaf 1780 zijn deze nagenoeg identiek aan die van Hoornsterzwaag alleen; de vervening in de andere dorpen is dan al achter de rug. Voor deze cijfers was echter wel een duidelijke correctie nodig.

In het lijvige *Verveningen en verveners in Friesland* van bespreekt W. Visscher ook de laatste anderhalve eeuw van de vervening in Schoterland. Hij gaat in op de economische aspecten van de vervening en signaleert trends in de bedragen waarvoor het veen werd aangekocht. Zijn boek bevat in een bijlage een niet volledige lijst met veenaankopen uit de jaren 1790-1890.¹ Bij mijn beschrijvingen van de vervenersfamilies had ik veel steun aan de Fragmentgenealogieën die hij heeft samengesteld.²

twee in de vervening rond Utrecht rijk geworden patriciërs. Jonker Van Dekema werd op pad gestuurd met een grote som geld en kreeg tot taak de plaatselijke boeren over te halen hun veenbezit aan de Compagnons te verkopen. In de daaropvolgende jaren kwamen grote delen van het veen in hun bezit, zowel in Schoterland als in Opsterland. Het DCF-archief bevat een groot aantal van de betreffende koopovereenkomsten. Vanuit het naar deze Heeren genoemde Heerenveen werd de Schoterlandse Compagnonsvaart gegraven, vlak ten zuiden van de grens tussen beide grietenijen. Op deze manier kon de DCF-compagnie zowel de venen in Opsterland als die in Schoterland bedienen. De kaart hieronder laat zien dat het zwaartepunt van de verveningen in de eerste jaren ten noorden van de vaart lag.

Aan Opsterlandse zijde kwamen in 1645 vier notabelen, de heren Crack, Oenema, Fockens en Teijens, overeen om een vaart vanuit Gorredijk in de richting van Bakkeveen te graven. Deze Opsterlandse Compagnonsvaart kwam niet langs de veenscheiding te liggen, maar langs de Leidijk, de dijk die de Opsterlandse dorpen beschermde tegen het zure veenwater.